

ve Bahtiyârî bölgelerinde konuşulmaktadır. Eski ve orta devreye ait Kürtçe yazılı belge bulunmamaktadır. İslâmî dönemde ise sadece bazı kitaplarda birkaç kıta şiir veya cümle nakledilmiştir. Bunlardan biri, *Mu'cemü'l-büldân*'da zikredilen Enûşîrvân-ı Bağdâdî'nin *Şeytânü'l-İrâk* adlı mülemma kasidesidir.

#### BİBLİYOGRAFYA :

C. Salemann, *A Middle Persian Grammar*, Bombay 1930; A. Meillet – E. Benveniste, *Grammaire du vieux Perse*, Paris 1931; Safâ, *Edebiyat-ı Fârsî*, I, 159-160; a.mlf., *Genc-i Sûhan*, Tahran 1969, I, 1-13; I. Gershevitch, *A Grammar of Manichean Sogdian*, Oxford 1954; W. B. Henning, "The Khwarezmian Language", *Zeki Velidi Toğan'a Armağan*, İstanbul 1955, s. 43-49; H. W. Bailey, *The Persian Language, The Legacy of Persia*, Oxford 1963; a.mlf., "İran", *İA*, V/2, s. 1030-1041; Pervîz Nâtil Hânlerî, *Târîh-i Zebân-ı Fârsî*, Tahran 1366, I-III; Mihrî Bâkrî, *Târîh-i Zebân-ı Fârsî*, Tahran 1373; Muhsin Ebû'l-Kâsimî, *Târîh-i Zebân-ı Fârsî*, Tahran 1373; *Ferheng-i Fârsî*, I, 1-30; Muhammed Muîn, "Pârsî-i Bâstân" (*Dihhudâ, Luğathâme: Muqaddime* [Muîn] içinde), s. 30-31; İhsan Yârşâtur, "Zebânâ ve Lehcehâ-yi İrânî", a.e., s. 10-21.



TAHSİN YAZICI – MÜRSEL ÖZTÜRK

b) Edebiyat. Hint-Avrupa dil grubunun Hint-İran dalını oluşturan İran dili, İran'ın Fars bölgelerinde geliştiği ve eserler verdiği için bu bölgenin adıyla anılmıştır. Selçuklular tarafından resmî dil kabul edilen Farsça edebiyat dili olarak da büyük rağbet görmüş, başta Anadolu olmak üzere Orta Avrupa içlerine kadar tanınma imkânı bulmuştur.

İslâm Öncesi İran (Fars) Edebiyatı. Milâttan önce VI-V. yüzyıllara ait belgelerden, İran'da o dönemlerde bir şiir ve edebiyat geleneğinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Milâttan önce 708-550 yılları arasında hüküm süren Medler döneminden günümüze herhangi bir belge ulaşmamıştır. Medler'den sonra İran'da hâkimiyeti ellerine geçiren Persler (Ahemenîler) devrinden (m.ö. 559-330) zamanımıza gelen belgelerin en önemlisi, Kirmanşah'ın Bîsütun dağındaki yüksek bir kaya üzerine kazılmış bulunan kitâbedir. Bu kitâbede Darius'un fetihlerinden söz edilmektedir.

Persler'in kullandığı Eski Farsça ile çağdaş olan iki dil daha vardır. Bunlardan ilki Zerdüş'tün Avesta'sının eski bölümlerinin yazıldığı Avesta dili, ikincisi Hindistan'ın güney bölgelerinde bugün hâlâ konuşulmakta olan Sanskritçe'dir. Bu üç dil kelime ve gramer bakımından birbirine benzediği için İran ve Hint medeniyetle-

rinin aynı kökten geldiği kabul edilir. Daha sonra İran'da hâkim olan Partlar (Eşkânîler) döneminden (m.ö. 250-m.s. 226) bazı mühür ve sikkelerle birkaç kitâbenin yanı sıra Mani diniyle ilgili bazı belgeler günümüze kadar gelebilmiştir.

Zerdüş'tün kutsal kitabı olan ve Part Hükümdarı Belâş'ın emriyle derlenip Sâsânî hükümdarlarından Erdeşîr-i Bâbekân ile oğlu I. Şâpûr zamanında yazıya geçirilen Avesta Fars edebiyatının en eski örneklerinden biri sayılır. Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrât* adlı eserinde Avesta'nın 12.000 öküz derisi üzerine yazılmış olduğunu, ancak bunların İskender'in saldırısı sırasında kaybolduğunu belirtmektedir. Avesta Sâsânîler döneminde, yani Zerdüş'tün yaşadığı dönemden yaklaşık 850 yıl sonra yeniden kaleme alındığı sırada Avesta dili artık ölü bir dil haline gelmişti. Bu kitabı Pehlevîce'ye çeviren mübedler (Mecûsî din adamı) gerekli gördükleri yerlere açıklamalar getirmişler, ayrıca Avesta dilinden Pehlevîce'ye *Oim* adı verilen bir sözlük hazırlamışlardır.

Sâsânîler devrinde peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Mani'nin (ö. 276) Eşkânî Pehlevîcesi ile yazdığı ve Turfan'da ele geçirilen belgeler İran edebiyatında büyük öneme sahiptir. Bu metinlerin bir kısmı Mani diniyle ilgili olup Orta Farsça'nın özelliklerini taşımaktadır. Orta Farsça döneminde İran edebiyatı biri epik ve dinî nitelikli millî destan, diğeri münazara türü olmak üzere iki yönde gelişmiştir. Bu türlerden ilkinde *Âyetkâr-ı Zerîrân*, ikincisine *Draht-ı Âşûrik* adlı eserler örnek gösterilebilir. Sâsânî devrine ait olmakla beraber *Dînkert*, *Bondihîşn*, *Vizîdegîhâ-yı Zâdisperem*, *Dâdistân-ı Dînîk*, *Nâmeğîhâ-yı Minûcihr*, *Câmâspnâme*, *Kâr-nâme-i Erdeşîr-i Bâbekân* gibi Pehlevîce eserlerin hemen hepsi IX. yüzyılda kaleme alınmıştır.

Hindistan kökenli *Kelîle ve Dimne*, *Sindbâd-nâme*, *Bilavher* ve *Bûdasef* adlı eserlerin Arapça tercümeleri incelendiği zaman bunların Orta Farsça'ya da çevrilmiş olduğu anlaşılır. İslâmî dönem İran edebiyatına bu eserlerin bazılarının sadece konuları girmiştir. Eski İran kültürünün en önemli eseri, İran hükümdarları hakkında efsanevî ve tarihî bilgileri içeren *Hudây-nâme* İslâm devrinde kaleme alınan tarih kitaplarının en önemli kaynaklarından biri sayılır. Aynı şekilde Sâsânî hükümdarlarından Enûşîrvân'ın veziri Büzürgmihr'in öğütleri de İslâmî dönemde yazılan eserlerin birçoğunda

malzeme olarak kullanılmıştır. Pehlevîce, İslâmîyet'ten sonra 400 yıl kadar hem konuşma hem yazı dili olarak varlığını sürdürmüştür. Bugün elimizde İslâmîyet'in İran'a girdiği yüzyıllarda Sâsânî Pehlevîcesi ile yazılmış birkaç eser mevcuttur.

İslâm Sonrası Fars (İran) Edebiyatı. 31 (651) yılında İran İslâm hâkimiyeti altına girdikten sonra İranlılar zamanla İslâmîyet'i benimsediler. İslâmîyet büyük bir hızla yayılmaya başlayınca Zerdüş'tün inançındaki Ahura Mazda'nın yerini Allah, Eh-rimen'in yerini de şeytan aldı. İranlılar o zamana kadar kullandıkları güneş takviminden vazgeçerek ay takvimini, Pehlevî yazısını terk edip Arap alfabesini kullanmaya başladılar. Her alanda görülen bu çok hızlı değişime rağmen İranlılar, İslâm hâkimiyeti karşısında kendi din ve kültürlerini İran'ın çeşitli bölgelerinde, özellikle de Hazar denizi kıyılarında ve Taberistan'da sürdürdüler. Şarkılarını, eski destanlarını, efsanelerini zihinlerinde yaşattılar. 200 yıla yakın devam eden Arap hâkimiyeti döneminde İranlılar Arap dili ve kültürünün etkisi altında yaşadılar, Kur'an'ı öğrendiler, birçok idarî ve askerî terimi benimsediler ve bir edebî dil haline gelen Arapça ile eserler meydana getirdiler. Abbâsîler döneminde Endülüs, Mısır, Fas gibi ülkelerde hilâfetten kopmalar başlayınca bunun etkisi İran'da da görüldü. Hârûnürreşîd'in ölümünün ardından oğulları Emîn ve Me'mûn'un mücadelesi sırasında annesi İran asıllı olan Me'mûn'u destekleyen Tâhir b. Hüseyin halife tarafından Horasan valiliğine getirildi. Tâhir daha sonra bağımsızlığını ilân edince Horasan yarı müstakil bir devlet haline geldi. İranlılar, Arap kökenli devletlerin hâkimiyetinden kurtulup yarı müstakil devletler kurmaya başladığında bu devletlerin kurucuları, birtakım seçereler uydurup kendilerinin Sâsânî hânedanı veya hânedana mensup büyük aile ve kahramanların soyundan geldiklerini kanıtlama girişiminde bulundular. Bu durum İran tarihi, gelenek ve görenekleriyle destanlarının aranması ve toplanmasını gerekli kıldı. Böylece kuvvetli bir milliyetçilik ve millî dile dönüş hareketi ortaya çıktı. Sâsânî Pehlevîcesi'nin devamı olup Derî de (saraya mensup) denilen Farsça edebî dil halini aldı ve ilk ürünlerini vermeye başladı. Farsça yazan şairler, Araplar'a ait kaside ve gazel tarzında eserler verirken vezin olarak da aruzu kullandılar. Eldeki bilgilere göre ilk Farsça şiir söyleyenler, IX. yüzyıl âlimlerinden Ebû Hafs-ı Soğdî ve Ebû'l-Ab-



bâs-i Mervezî'dir. Bu dönemden itibaren hükümdar sarayları şair ve ediplerin toplandıkları merkezler halini almış, edebî hareketler de bu saraylarda doğup gelişmiştir. Bu sebeple edebiyat tarihçileri, genellikle bütün şair ve edipleri mensup oldukları hânedanlara göre sınıflandırmışlardır.

**Tâhirîler Dönemi (821-873).** İslâmiyet'ten sonra İran'da kurulan ilk bağımsız devlet olan Tâhirîler zamanında Arapça ile aşırı derecede ilgilenildiği için Fars edebiyatı ciddi bir gelişme göstermedi. Kaynaklarda, bu devirde Farsça eser veren şair olarak Hanzale-i Bâdgîsî ve Mahmûd-i Verrâk-ı Herevî'nin adları zikredilmektedir. Bu şairlerin eserlerinden günümüze kadar gelenler tezkirelerde nakledilen birkaç beyitle sınırlıdır.

**Saffârîler Dönemi (867-903).** Hânedanın kurucusu Ya'kûb b. Leys Arapça bilmediği, dolayısıyla Arapça şiiri de anlayamadığı için şairlerin şiirlerini Farsça söylemelerini istedi. Bu dönemde İran'ın eski gelenekleri canlandı, hükümdarlar Farsça yazan şair ve edipleri himaye etmeye başladılar, Farsça hızlı bir gelişme sürecine girdi. Ebû Sâlik-i Güngânî, Firûz-i Meşriki, Bessâm-i Kürd-i Hâricî, Muhammed b. Muhallid-i Sigezî ve Muhammed b. Vâsif-i Sigezî bu dönemde yaşayan belli başlı şairlerdir.

**Sâmânîler Dönemi (874-999).** Fars edebiyatının tam anlamıyla gelişme sürecine girdiği bu devirde birçok şair, edip ve ilim adamı yetişti. Buhara ve Semerkant, Arapça ve Farsça eserler meydana getiren âlim, şair ve ediplerin toplandığı birer ilim ve edebiyat merkezi haline geldi. Kendileri de edip olan bazı emîr ve vezirler şair ve ediplerin münazara meclislerine katılmışlar, onları koruyup teşvik etmişlerdir. Meselâ Emîr II. Nasr b. Ahmed, veziri Ebû'l-Fazl-ı Bel'amî vasıtasıyla Rûdekî'den *Kelîle ve Dimne*'yi nazmetmesini, Mansûr b. Nûh da Taberî tefsirinin Farsça'ya çevrilmesini istemiştir. İslâmiyet'ten sonra Farsça nazımın ve nesrin temelleri bu devirde atılmıştır denilebilir. Ebû Şekûr-i Belhî, Ebû'l-Müeyyed-i Belhî, Şehîd-i Belhî, Rûdekî, Emmâre-i Mervezî, Kîsâf-ı Mervezî, Ma'rûf-i Belhî, Ebû Şuayb-i Herevî, Revnakî, Emîr Ağâçî-i Buhârâî ve Dakîkî-i Belhî bu dönemin belli başlı şairleridir. Bu şairlerden hemen hemen hepsi kasideleriyle tanınmış olup içlerinde mesnevi yazarları da vardır. Devrin en meşhur şairi Rûdekî'nin sekiz mesnevisi olduğu söylenir. Bunlardan ikisinin adı (*Kelîle ve Dimne* ve *Sindbâd-nâme*)

bilinmektedir. Kaside, gazel, rubâî ve mesnevi dallarında daha başarılı olan ve Farsça şiiri Arap şiirinin etkisinden kurtaran ilk şair kabul edilen Rûdekî kendisinden sonra gelen şairler tarafından üstat sayılmıştır.

Bu dönemde ayrıca birçok mensur eser kaleme alınmıştır. Ebû Mansûr'un 957'de yazdığı *Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî*, Firdevsî'nin ünlü *Şâhnâme*'sinin temelini oluşturur. Sâ mânî Veziri Ebû Ali Bel'amî'ye ait, *Târîh-i Bel'amî* adıyla bilinen ve 963'te gerçekleştirilen *Terceme-i Târîh-i Taberî*, bir heyet tarafından hazırlanan ve 976'da tamamlanan *Terceme-i Tefsîr-i Taberî*, müellifi belli olmayan 982 tarihli coğrafyaya dair *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriq ile'l-mağrib* bu döneme ait belli başlı mensur eserlerdir. Bu devirde gerek şiir gerekse nesirde dil sade ve anlatım tabiidir. Edebî sanatlarla fazla yer verilmemiş, tavsif ve teşbihler tabii olarak kullanılmıştır. Devrin önemli özelliklerinden biri de ilk Sâ mânî emîrlerinin, din ve mezhep gözetmeksizin saraylarında Budist, hıristiyan ve Mani dinine mensup olanlarla ateşperestlerin yanı sıra Sünnî ve Şîî mezheplerine mensup kimseleri bir arada bulundurmaları ve bunların rahatça çalışabilmelerini sağlamalarıdır.

Sâ mânîler, Mâverâünnehir ve Horasan'da hüküm sürdükleri sırada Âl-i Ziyâr'dan Merdâvic, Cürçân'da istiklâlini ilân edip ardından İsfahan ve Hemedan'ı topraklarına katarak Ziyârîler hânedanını kurdu. Daha sonra Gazneliler tarafından tarih sahnesinden silinen bu hânedanın himayesinde Farsça ve Arapça eserler veren şahsiyetler yetişmiştir. Bunlar arasında *Dânişnâme-i 'Alâ'*'nin yazarı İbn Sînâ, *et-Tefhîm* ve *el-Âşârü'l-Bâkıye* adlı eserlerin müellifi Bîrûnî, *Qâbûsnâme*'nin yazarı Keykâvûs b. İskender ve Zülli-sâneyn Hüsrev-i Serahsî sayılabilir. Güney İran ve Irak'ta hüküm süren Büveyhî hânedanına mensup sultan ve emîrler daha ziyade Arapça yazan edip ve şairleri korumuşlardır.

**Gazneliler Dönemi (962-1186).** Gazneliler zamanında Fars edebiyatı büyük bir gelişme göstermiş, sultanların, vezirlerin ve devlet ricâlinin şair ve edipleri korumaları, hatta pek çoğunun bizzat edip ve şair olması sebebiyle bu alanda büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir. Gazneliler dönemi şiiriyle Sâ mânîler dönemi şiiri arasında göze çarpan en belirgin fark Sâ mânîler devrinde mânânın lafız kadar kuvvetli olmaması, Gazneliler döneminde

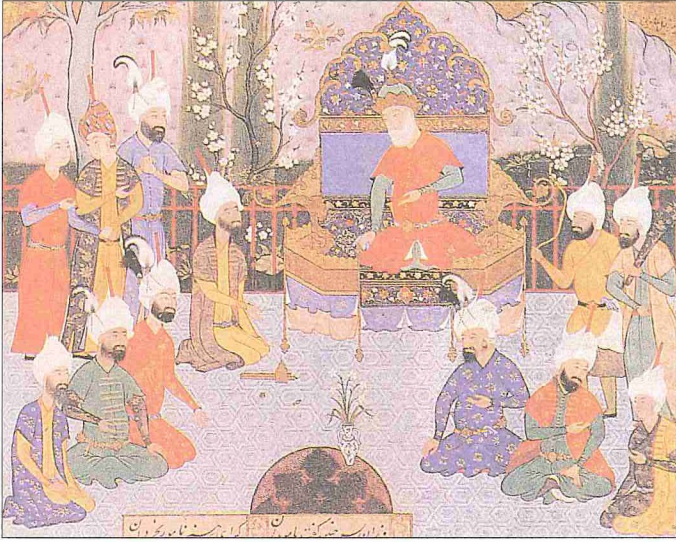


*Kelîle ve Dimne* adlı eserde cakalların toplantısı ve kedi ile farenin dostluklarını konu alan minyatürlerin bulunduğu sayfa (İÜ Ktp., FY, nr. 1422, vr. 19')

ise şiirin hem lafız hem mâna bakımından güçlü olması, felsefî düşünceleri de içermesi ve edebî sanatların daha çok kullanılmasıdır. Bu dönemde halk ağzından kelimelere yer verilmesinden vazgeçilmiş, Sâ mânîler devrinde fazla özen gösterilmeyen şiir kuralları yerli yerine oturmuş, ancak nazım şekilleri bakımından bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde göze çarpan tek yenilik Minûçihri ile başlayan musammat tarzıdır. Kaynaklarda Sultan Mahmud'un sarayında pek çok şairin bulunduğu kaydedilmektedir. Bunlar arasında en tanınmış olanlar şunlardır: Firdevsî, biri Farsça, diğeri Arapça iki divan sahibi Ebû'l-Feth el-Büstî, Gazzârî-i Râzî, Ferruhî-i Sîstânî, Esedî-i Tûsî, Escedî, bilinen ilk İranlı kadın şair olan Râbia bint Kâ'b-i Kozdârî-i Belhî, Emîrûşşuarâ Unsûrî ve Minûçihri-i Damgânî. Bu şairlerden Unsûrî ve Ferruhî kasideleriyle, Esedî münazara tarzındaki manzumeleriyle, Minûçihri kasidelerinin yanı sıra ilk musammatları yazması ve hamriyyâtı ile, Firdevsî ise *Şâhnâme* adlı mesnevisiyle tanınmıştır. Gazneliler devrinde nesir Sâ mânîler dönemine göre daha olgunlaşmıştır. Bu dönemin en önemli mensur eserleri, Sultan Mahmud ve Sultan Mesud'un divan başkâtibi Ebû Nasr-ı Mişkân'ın *Münşe'ât*'i ve Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *Târîh-i Beyhakî*'sidir.

**Selçuklular Dönemi (1040-1300).** Kâşgar'dan Halep'e, Kirman'dan Konya'ya





Dahhâk'î  
vezirleriyle  
toplantı  
halinde  
gösteren  
bir minyatür  
(Firdavî,  
Şāhnâme,  
Rothschild  
Collection)

kadar yayılan, Mâverâünnehir, Horasan, Kirman, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'yu içine alan Selçuklu Devleti'nde edebiyatın önceki dönemlere göre bazı değişiklikler göstermesi, muhtelif üslûp ve akımların ortaya çıkması tabiidir. Nitekim Horasan bölgesinde yetişen şairlerin çoğu, kısmen eskiye bağlı kalarak "sebk-i Horasânî" diye adlandırılan üslûbu sürdürürken Irak ve Azerbaycan bölgelerinde yetişen şairler daha ağıdalı ve edebî sanatlarla süslü bir üslûbu benimzediler ve şiirlerinde o zamana kadar kullanılmamış yeni mazmunlar kullanarak "sebk-i Irâkî" adı verilen bir üslûp geliştirdiler.

Selçuklular zamanında da hükümet merkezleri şair ve ediplerin toplandıkları yerler oldu. Horasan ve Irak gibi birbirinden çok uzak bölgelerdeki emîr ve sultanlar arasında çıkan olaylar ve bu bölgelerde yaşayan insanların düşünce tarzı, zevkleri ve yaşayışlarının birbirinden farklı olması, Horasan ve Irak'ta yetişen edip ve şairlerin kaynaşmasına sebep olduğu gibi eserlerine de yansımıştır. Sultan Sencer döneminin sonuna kadar Horasan civarında yetişen şairler Horasan üslûbunu sürdürdüler. Bu bölgede yaşayan Reşîdî, Am'ak-ı Buhârî ve Süzenî-i Semerkandî gibi şairler Sâmânîler ve Gazneliler dönemi şairleri tarzında eser verdiler. Azerbaycan ve Irak bölgelerinde yetişen şairler ise Arapça terkîp, deyim ve terimlere, Arap veya Fars kıssalarına yer vermişlerdir. Nizâmî-i Gencevî ve Hâkânî-i Şîrvânî gibi bazı şairler, basit mazmunları ve ortak kavramları yeni mazmunlarla ifade etmeye özen gösterdiler. Ancak ifrata kaçtıkları için şiirleri zor anlaşılır hale geldi. Bu hususta Evhadüddîn-i Enverî ve Ebû'l-Ferec-i Rûnî'nin etkisi büyük ol-

du. Aynı dönemde yetişen şairler özellikle mecaz, kinaye, istiare gibi sanatları çok kullandılar. Bunların yanı sıra hiciv türü şiir de yaygınlık kazandı.

Selçuklular'a yenilmelerine rağmen bir süre daha Gazne ve Hindistan'da varlıklarını sürdüren Gazneliler'in hâkim olduğu bölgelerde de birçok şair ve edip yetişti. Mesnevileriyle tanınan mutasavvıf-şair Senâî-i Gaznevî, kaside ve habsiyyâtıyla bilinen Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, kasideleriyle ünlü Ebû'l-Ferec-i Rûnî, Ebû Hanîfe-i İskâfî ve Eşref-i Gaznevî, muhtemelen Fars şiir ve edebiyatının Hindistan'da gelişmesine imkân hazırlamıştır.

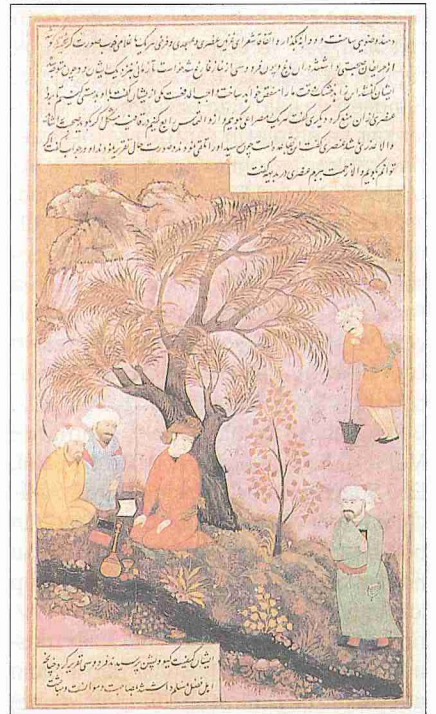
Fîrûzkûh, Tohâristan ve İran'ın doğu bölgelerinde yarı müstakil bir devlet kurmuş olan Gurlular da edip ve şairleri korumuşlardır. Gur hükümdarlarından Alâeddîn-i Cihânsûz da şairdi. Bu hânedanın en ünlü edip ve şairi *Çehâr Makâle* adlı eserin müellifi Nizâmî-i Arûzî'dir. Ebû'l-Kâsım-ı Refîî, Ebû Bekr-i Cevherî, Alî-i Sûfî, Şerefülefüzûl Muhammed b. Ömer-i Ferkadî, Hukârendü-ü Güri ve Ziyâeddin Herevî Gurlu saraya mensup diğer şairlerdir.

Irak Selçukluları sarayları da edebiyat ve şiirin rağbet bulunduğu merkezlerdi. Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar'ın yanında büyük bir itibarı olan, şairliğinin yanı sıra *Târîh-i Âl-i Selçûk*, *Tenzîrû'l-vezîr* ve *Şikârnâme* gibi eserleri telif eden Ebû Tâhîr-i Hâtûnî, Horasan'da maddî sıkıntı içine düştüğü için Irak'a gelerek I. Tuğrul'a intisap eden İmâdî-i Gaznevî, Horasan'daki karışıklıklardan kaçıp Sultan Arslan Şah b. Tuğrul'un cülûsu sırasında ona kaside sunan Esîr-i Ahsîkesî, Sultan Arslan Şah ve oğlu Tuğrul'dan teşvik gö-

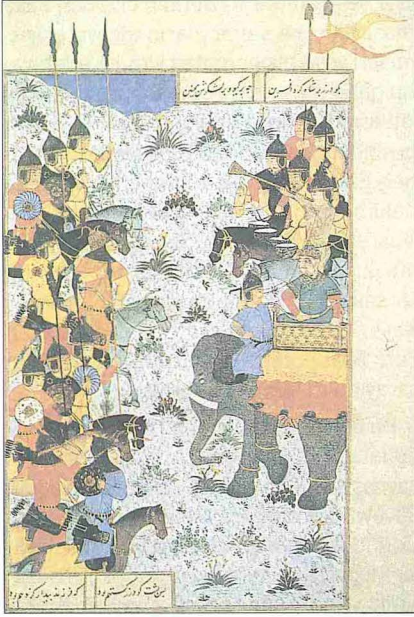
ren ve gazelleriyle Sa'dî-i Şîrvânî'yi hatırlatan Cemâleddîn-i İsfahânî, Arslan Şah b. Tuğrul'a kasideler sunan Mücîrüddîn-i Beylekânî, Gıyâseddin Mahmûd ve Arslan Şah b. Tuğrul için kasideler yazan Hâkânî-i Şîrvânî bu şairler arasında zikredilebilir. Bu şairlerin hemen hepsi Irak Selçuklularının son zamanlarında atabeglere yönelmiştir. Mücîrüddîn-i Beylekânî ve Esîr-i Ahsîkesî, Azerbaycan'dan Irak'a gelerek Şemseddin İldeniz'e intisap etmiştir. Hâkânî, Atabeg Kızılarslan'dan iltifat görünürken Zahîr-i Fârâyâbî, Muhammed Cihan Pehlivan'ın oğlu Nusretüddin Ebû Bekir tarafından taltif edilmiş, Nizâmî-i Gencevî *Şîrîn ve Hüsrev* adlı mesnevisini Cihan Pehlivan'a, *İskendernâme*'yi de onun oğlu Ebû Bekir'e takdim etmiştir.

Hârizmşahlar'ın hükümrân olduğu bölgelerden Hârizm ve ardından Cürcâniye de birer ilim ve edebiyat merkezi haline aldı. Sencer'in 1141'de yenilmesinden sonra Merv'i ele geçiren Atsız b. Muhammed şehirdeki âlimlerden Kadı Abdurrahman b. Muhammed el-Kirmânî, Kadı Hüseyin b. Muhammed-i Ersâbendî, Ebû Mansûr el-Abbâdî ile felsefeci Ebû Mu-

Gazne Sarayı bahçesinde Firdavî'yi ünlü İran şairlerinden Unsûrî, Ascedî ve Ferruhî ile bir arada gösteren minyatür-ü bir sayfa (Firdavî, *Şāhnâme*, Binney Collection)







Keyhusrev'i bindiği filin üzerinden ordusunu denetlerken gösteren bir minyatür (Firdevsî, *Şâhnâme*, Binney Collection)

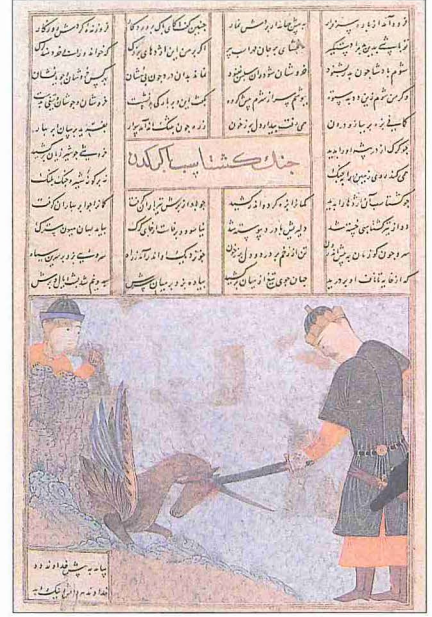
hammed-i Herakî'yi Hârizm'e götürdü. Bunların yanı sıra Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî ve bir süre Hârizm sarayında bulunan Fahreddin er-Râzî'yi de anmak gerekir. Kamerî-i Cürcânî, Şâhfür-i Eşherî ve Seyfeddîn-i A'rec gibi şairler Hârizm sarayına mensuptular. Ayrıca *Hadâ'îku's-sihr fi dekā'iki's-ş-ş-î'r*'in müellifi Reşidüddin Vatvât ile *et-Teveşsül ile't-teressül*'ün müellifi Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî de bu saraya mensup şahsiyetlerdir.

Selçuklu döneminin belli başlı mutasavvıf şairleri arasında dübeytleriyle tanınan Baba Tâhir-i Uryân, tasavvufî düşünceleri ilk defa şiirle ifade eden Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr, Baba Kûhî-i Şîrâzî, seci ve kafiyeli nesrin ilk temsilcisi Hâce Abdullah-ı Herrevî ve *Tezkiretü'l-evliyâ'* adlı eserin yazarı Feridüddin Attâr'ı saymak gerekir. Diğer önemli şairler arasında İsmâilî dâisi Nâsır-ı Hüsrev, Lâmiî-yi Gürgânî, Burhânî, Sâmânîler devri şairlerinden Esedî'nin oğlu ve *Luğat-ı Fûrs*'ün müellifi Esedî-i Tûsî, *Vis ü Râmîn*'in yazarı Fahreddin Es'ad Gürgânî, kaside ustası ve *Çavsnâme*'nin müellifi Katrân-ı Tebrîzî, matematikçi ve astrolog olmakla birlikte daha çok rubâileriyle meşhur olan Ömer Hayyâm, Sultan Sencer'in emîrû's-şuarâsı olan ve kaside, gazel, kıta ve rubâile-

riyle tanınan Muizzî, kaside şairi Ezrakî-i Herevî, İlhanlılar'dan Hızır Han'ın emîrû's-şuarâsı Am'ak-ı Buhârî, Seyyidüşşuarâ lakabıyla bilinen yine İlhanlılar sarayına mensup Reşîd-i Semerkandî, gazelleriyle meşhur Edîb Sâbir, Muhtârî-i Gaznevî, mânadan çok edebî sanatlarla önem veren Abdülvâsî-i Cebelî, hicivleriyle ünlü Sûzenî-i Semerkandî, Esîr-i Ahsîkesî, Hârizmşahlar'ın saray şairi ve kaside yazarı Reşidüddin Vatvât, Azerbaycan bölgesinde yetişen şairlerden Mücürüddîn-i Beylekânî, Fars edebiyatının en büyük kaside üstadı ve yeni mazmunlar kullanmaya özen gösteren Evhadüddîn-i Enverî, Felekî-i Şîrvânî, kaside ve gazel üstadı Cemâleddîn-i İsfahânî, Azerbaycan bölgesinin en meşhur kaside şairi Hâkânî-i Şîrvânî, kaside şairi Zahir-i Fâryâbî ve mesnevi türünün üstadı, hamse sahibi, Azerbaycan bölgesi şairlerinden Nizâmî-i Gencevi zikredilmelidir.

Bu devrinde nesir de nazma paralel bir gelişme göstermiş, önceki dönemlere göre Farsça yazmaya rağbet artmış ve tarihî, tasavvufî, ahlâkî, edebî, tıbbî birçok eser meydana getirilmiştir. Farsça giderek gelişip daha da olgunlaşırken Farsça'ya giren Arapça terim ve kelime sayısı da artmıştır. Bu devirde önceki dönemlere göre çok daha fazla mensur eser kaleme alınmıştır. İsmâilîler, bir yandan dâîleri varisiyle intihar saldırıları gerçekleştirip devlet ricâlini öldürme, yaralama adam kaçırmaya gibi yöntemlerle etrafa korku salarak Kazvin ve İsfahan'da nüfuz kazanmak isterken bir yandan da yazdıkları eserlerde fikirlerinin halk tarafından kolay anlaşılması için Arapça kelime kullanmaktan kaçınmış ve Farsça kelime kullanmaya özen göstermişlerdir. Selçuk-

Keyhusrev'in bahadırlarının ölümünü tasvir eden bir minyatür (Firdevsî, *Şâhnâme*, TSMK, Hazine, nr. 1479, vr. 126')

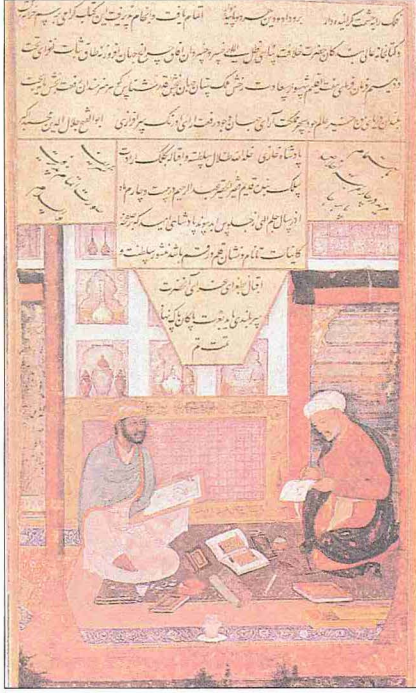


Güstâşb'in gergedanla savaşını gösteren bir minyatür (Firdevsî, *Şâhnâme*, İÜ Ktp., FY, nr. 1406, vr. 23')

lular dönemi nesrinde görülen bu değişimler Gazne ve civarına sirayet etmediği için o bölgede yetişen edipler daha önceki dönemlerde revaçta olan sade üslûbu sürdürmüşlerdir.

Selçuklular devrinde yazılmış belli başlı mensur eserler şunlardır: XI. yüzyılda Râdüyânî'nin şiir sanatları hakkında kaleme aldığı *Tercümânü'l-belâğa*, aynı yüzyılın ortalarında Hücvîrî'nin yazdığı, Farsça en eski tasavvufî eser olan *Keşfü'l-mağcûb li-erbâbî'l-kulûb*, Nâsır-ı Hüsrev'in 1045-1052 yılları arasında Hicaz, Şam, Mısır, Anadolu ve Mekke'ye yaptığı seyahatleri sırasında gördüklerini anlattığı *Sefernâme*'si, Hâce Abdullah-ı Herrevî'nin XI. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı, secili nesrin en güzel örneklerinden biri olan *Münâcât* ve *Mağâlât*'i, Nizâmülmülk'ün 1091'de yazdığı *Siyâsetnâme*'si, İsmâil b. Hasan el-Cürcânî'nin 1110'dan sonra kaleme aldığı, daha sonra Arapça'ya ve kısaltılarak İbrânîce'ye tercüme edilen tıbbîa dair *Zağhire-i Hârizmşâhî* adlı eseri, Gazzâlî'nin *Kimyâ-yı Sa'âdet*'i, İbnü'l-Belhî'nin 1105-1116 yılları arasında yazdığı *Fârsnâme*'si, Ömer Hayyâm'ın *Nevrûznâme*'si, müellifi belli olmayan 1126'da telif edilmiş *Mücmelüt-tevârih ve'l-kuşaş*, Kadı Hamîdî'nin *Mağâmât-ı Harîrî*





*Hamse-i Nizâmî*'nin minyatürlü son sayfası (Londra British Library, MS, Or., nr. 12.208)

ve *Maḳāmât-ı Bedî'üzzamân-ı Hemedânî*'ye nazîre olarak yazdığı *Maḳāmât-ı Ḥamîdî*'si, Nizâmî-i Arûzî'nin 1156'da kaleme aldığı *Çehâr Maḳâle*'si, Muhammed b. Münevver'in *Esrârü't-tevhîd*'i, Reşîdüddin Vatvât'ın *Ḥadâ'ıku's-sihr fî deḳâ'ıki's-şi'rî*, Muhammed b. Ali er-Râvendî'nin XII. yüzyılın sonlarına doğru yazdığı ve 1212'de Anadolu Selçuklu Hükümdarı Keyhusrev b. Kılıcarslan'a takdim ettiği, Selçuklular tarihi bakımından önemli bir kaynak sayılan *Râhatü's-şu-dûr'u* ve Ferîdüddin Attâr'ın XIII. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı *Tezkiretü'l-evliyâ*' adlı eseri. Bu arada İranlı oldukları halde Farsça kitapların yanı sıra Arapça eserler verenlerle sadece Arapça yazanlar arasında yirmi çiftlik *et-Tibyân* adlı Kur'an tefsirinin müellifi Ebû Ca'fer et-Tûsî, Gazzâlî, *Mecma'u'l-emşâl* sahibi Meydânî, Zemahşerî, Şehristânî, Şehâbeddin es-Sühreverdî el-Maktûlî, Fahreddin er-Râzî ve Hatîb et-Tebrîzî gibi şahsiyetleri de zikretmek gerekir.

**Moğol ve Timurlular Dönemi** (1220-1505). Moğol istilâsı, Cengiz Han'ın XIII. yüzyılın başlarında İran'a saldırmasıyla başladı. Moğollar'ın saldırısından kurtulmayı başaran birçok âlim, şair, edip ve

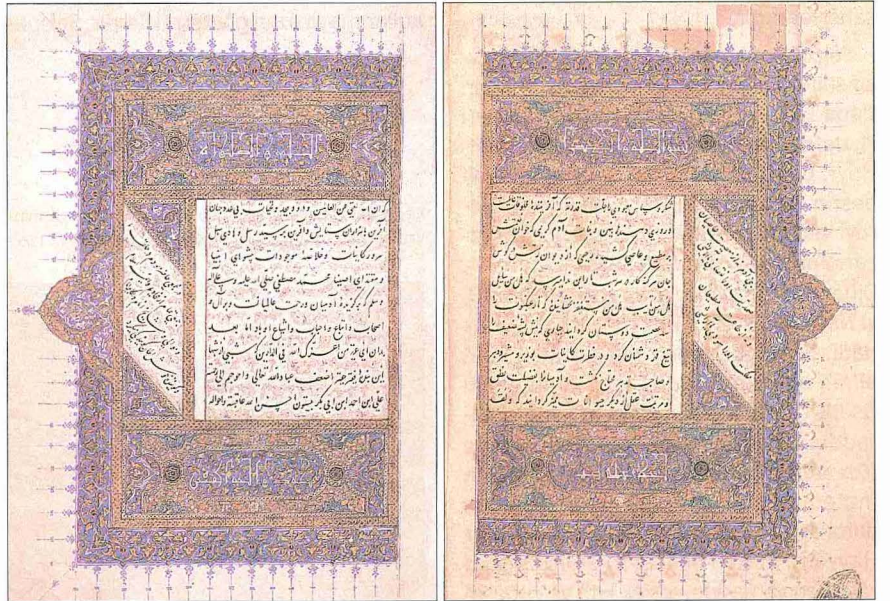
tarihçi İran'ın Moğol istilâsına uğramayan bölgeleriyle Hindistan, Irak ve Anadolu'ya kaçtı. Şems-i Kays Fars'a, Bahâeddin Veled ve oğlu Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ile Necmeddîn-i Dâye gibi şahsiyetler Anadolu'ya, bazı kimseler Sind, Mül-tan ve Delhi'ye gittiler ve zor şartlar altında da olsa buralarda varlıklarını sürdürdüler. Bu ortamda yetişen en büyük şair Hallâkulmeânî lakabıyla ünlenen Kemâleddîn-i İsfâhânî'dir. Cengiz ölünce Hârizmşahlar ülkelerine yeniden sahip olmak istediler. Cengiz'in yerine geçen oğlu Ögedey tekrar İran'a girerek ikinci defa yağma ve katliamlar yaptı. Hülâgû'nun İran'a gelişine kadar Cengiz yasaları uygulandığı için sosyal hayat altüst olmuştur. Böyle bir ortamda şiir ve edebiyat da bir duraklama devrine girdi. Bu döneme ait, Moğol zulmünden kaçarak başka ülkelere gidenlerle gizlenenlerden kalan eserler günümüze ulaşmıştır.

Hülâgû, İran'da İsmâillîler'in kalelerini ve özellikle Alamut Kalesi'ni ele geçirip onların nüfuzunu kırdıktan sonra Bağdat'ı işgal ederek başşehri Merâğa olan İlhânîlar Devleti'ni kurdu. Bir asır kadar İran'da hükümlan olan İlhânîlar yavaş yavaş İslâmîyet'in etkisi altına girmeye başladılar. Moğollar'ın hâkim olduğu bu dönemde medreselerin, ilim ve edebiyat mahfillerinin, Bağdat, Hârizm, Nişâbur, Merv ve Buhara gibi önemli edebiyat,

ilim ve irfan merkezlerinin ortadan kalkması, âlim ve sanatçıların ülkeyi terketmeleri veya gizlenmeleri ilim ve edebiyatın gerilemesine yol açtı. Bu arada Moğol istilâsından fazla etkilenmeyen Fars bölgesindeki Salgurlular'dan bilhassa Atabeg Ebû Bekir Sa'd-i Zengî, Lûristan'da hâkim olan Atabekân-ı Şebânkâre'den Nusretüddin Ahmed, Sistan ve Herat'ta hüküm süren Âl-i Kert'e mensup atabegler şair ve edipleri himaye ettiler. Şems-i Kays, Mecc-i Hemger ve Sa'dî-i Şîrâzî, Fars Atabegleri'nden Ebû Bekir Sa'd'ın sarayına mensup şairlerdir.

Bu olumsuz gelişmelere rağmen Moğollar zaman içinde İranlılar'la karışık kaynaştılar. Nasîrüddîn-i Tûsî, Şemseddin Cüveynî, kardeşi Atâ Melik Cüveynî ve Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî gibi âlimler Moğol sarayında divan kâtipliği, müşavirlik, vezirlik gibi önemli görevler üstlendiler. İlhânîlar şair, edip ve tarihçileri himayeleri altına almaya başlayınca ilim dünyası yeniden canlandı. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin isteği üzerine müsbet ilimlere de önem verilerek Merâğa'da bir astronomi gözlemevi kuruldu. Reşîdüddin Fazlullah Tebriz'de Kub'î-i Reşîdî adlı medrese, dârüşşifâ ve büyük bir kütüphane yaptırdı, buralara vakıflar tahsis ettirdi. Tarihçilik önceki dönemlere nisbetle önem kazandı. Dönemin bu karmakarışık siyasi olayları içerisinde yine de bazı devletlerin

Sa'dî-i Şîrâzî külliyyatının mukaddimesinin ilk iki sayfası (İÜ Ktp., FY, nr. 1412)





saraylarında şiir ve edebiyat revaç buldu. Sultan Üveys ve Sultan Ahmed Celâyir gibi hükümdarlar şair ve edipleri himaye ettiler. Selmân-ı Sâvecî, Ubeyd-i Zâkânî ve Nâsır-ı Buhârî bunların ihsanlarına mazhar oldular. Fars'ta ise Hâfız-ı Şîrâzî ve İmâd-i Fakih gibi şairler, İncû hânedanının son hükümdarı Şeyh Ebû İshak ve Şah Şücâ'dan iltifat gördüler.

Moğollar devrinde yer yer duraklayan edebî hareketler Timur ve sülâlesi zamanında tekrar eski canlılığını kazanmaya başladı. Timur din büyüklerine ve âlimlere saygılı davranmış ve gittiği yerlerdeki âlim ve sanatkarları Semerkant'a göndermiştir. Bu arada *el-Muṭavvel*'e yazdığı şerh ile tanınan Sa'deddin et-Teftâzânî'ye bir mektup göndererek kendisini Semerkant'a davet etmiştir. Ancak ilim adamlarına saygı göstermesine rağmen acımasız bir hükümdar olduğu için şairler onun yanına gitmeye pek rağbet etmemişlerdir. Timur'un oğlu Şâhruh ilim ve edebiyata babasından daha çok önem vermiştir. İsmet-i Buhârî ve Besâtî-i Semerkantî gibi şairler onun sarayına mensuptular. Şâhruh'un oğlu olan ve Esterâbâd'da hüküm süren Gıyâseddin Baysungur ile Semerkant'ta hüküm süren Şehzade Uluğ Bey de ilme önem veren hükümdarlardandı. Özellikle Uluğ Bey, matematik ve astronomiye olan ilgisi ve Semerkant'ta kurduduğu rasathâne ile tanınmıştır. Uluğ Bey'in çocuklarından Hüseyin Baykara Herat'ı bir ilim, sanat ve edebiyat merkezi haline getirmiştir. Hüseyin Baykara'nın yakın arkadaşı ve veziri Ali Şîr Nevâî'nin bu kültür hareketlerindeki katkılarını da belirtmek gerekir.

Bu dönemlerde istikrarlı devletler yerine ülkenin çeşitli bölgelerinde muhtelif devlet ve devletçiklerin bulunması sebebiyle şairler hükümdar ve emîrlerin saraylarından uzaklaşarak halka yöneldiler. Halkın zevkine daha çok hitap ettiği için gazel ve manzum hikâye revaç buldu ve kaside fazla itibar görmemeye başladı. Şiir ve edebiyata yeteneği olan kimseler hat ve tezhip gibi güzel sanatlarla uğraştıkları için şiir giderek gerekli bilgi birikimine sahip olmayan, hatta bazıları okuma yazma dahi bilmeyen avam tabakasının elinde kaldı. Konuşma dilinde kullanılan kelime ve tabirlerin şiire girmesine yol açan bu durum, Safevîler devrinde ortaya çıkacak olan sebk-i Hindî'nin gelişeceği ortamı hazırladı. Bu dönemde yetişen şairlerin çoğu, düşünce tarzları halkın düşünce tarzına daha yakın olduğundan halk arasında şöhret kazandı. Bu arada

bazı şairler başkalarının şiirlerini kendi şiirleriymiş gibi gösterdiler. Bu durum, onların eserlerinde pek çok lafız ve mâna hatasına düşmelerine sebep oldu. Dönemin kayda değer bir diğer özelliği de muamma türünün revaç bulmasıdır. Bu oluşumların dışında kalan şair klasik tarzın son temsilcisi olan Abdurrahman-ı Câmî'dir. Câmî, şiirlerinde genellikle Emîr Hüsrev-i Dihlevî'yi örnek almakla beraber kasidede Hâkânî-i Şîrvânî ve Senâî, gazelde Sa'dî-i Şîrâzî ve Hâfız-ı Şîrâzî, mesnevîde Firdevsî ve Nizâmî-i Gencevî'nin etkisinde kalmıştır. Ayrıca Timur'un fütuhatını anlatan *Timurnâme* adlı eserin müellifi ve Câmî'nin yeğeni Hâtîfî-i Harcirdî, sebk-i Hindî'nin öncüsü sayılabilecek olan Baba Figânî-i Şîrâzî ve Nizâmî-i Gencevî tarzında yazılmış en güzel *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîlerinden birini kaleme alan Mektebî-i Şîrâzî'yi de anmak gerekir.

Moğol ve Timurlular döneminde yetişen şairler, içerik ve şekil bakımından her türden şiir söylemekle beraber Moğollar'ın baskı ve zulmünden rahatsız oldukları için tasavvufa yönelerek duygu ve düşüncelerini tasavvuf perdesi altında söylemeyi tercih etmişlerdir. Bu devirde Safiyüddîn-i Erdebilî, Alâüddeve-i Simnânî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve öğrencisi Sadreddin Konevî, Fahreddîn-i Irâkî, Mahmûd-ı Şebüsterî ve Abdürrezzâk el-Kâşânî gibi çok ünlü mutasavvıflar yetişmiştir. Daha önceki dönemlerde kaside ilk sırada yer alırken bu devirde gazel birinci plana çıkmış, Moğollar'la haşır neşir olurken Farsça'ya pek çok Moğolca hatta Çince kelime girmiştir. Selçuklular döneminde başlayarak gelişen, Irak ve Azerbaycan bölgelerinde yetişen şairlerce benimsenip kullanılan sebk-i Irâkî, Moğol ve Timurlular devrinde bazı önemsiz değişikliklere uğramakla birlikte Timurlular'ın son zamanlarına kadar varlığını korumuştur.

Nesirde başlangıçta kısa bir duraklama dönemi geçirmesine rağmen tekrar canlanarak özellikle tarihî ve tasavvufî konularda pek çok eser meydana getirilmiştir. Moğollar'ın İran'ı istilâsı sırasında onların ulaşamadıkları bölgelerde nesir bir yandan Selçuklular devrindeki olgun, akıcı ve edîbane üslûbuyla devam ederken Moğollar'ın hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde "nesr-i fennî" adı verilen anlaşılması güç, yersiz mübalağa, lüzumsuz ifade ve sanatlarla dolu, çok ağıdalı olmakla beraber gevşek, ham ve tatsız bir dil kullanılmaya başlandı. Moğol istilâsın-

dan sonra Farsça'da göze çarpan önemli bir husus da birçok Türkçe ve Moğolca kelimenin bu dile girmesidir. Bu kelimelerin çoğu günümüz Farsça'sında da kullanılmaktadır.

Atâ Melik Cüveynî'nin 1260'ta yazdığı, Moğollar'ın ortaya çıkışı, Cengiz Han, Hârizmşahlar ve İsmâîliler hakkında önemli bilgiler içeren *Târîh-i Cihângüşâ*, Minhâc-ı Sirâc Cüzcânî'nin kaleme aldığı *Tabakât-ı Nâsırî*, aslı Arapça olup Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebbar el-Utbî tarafından XI. yüzyılın başlarında yazılan ve XIII. yüzyılda Ebûş-Şeref Nâsır-ı Gölpa-yigânî tarafından Farsça'ya çevrilen, Gazneli Sultan Mahmud dönemini anlatan *Târîh-i 'Utbî*, Gâzân Han zamanında vezirlik yapmış olan Reşidüddin Fazlullah-i Hemedânî'nin kaleme aldığı, Moğollar dönemi tarihi için en önemli kaynak mahiyetindeki *Câmî'u't-tevârîh*, Vassâf diye bilinen Abdullah-ı Şîrâzî'nin yazdığı *Târîh-i Vaşşâf*, Hamdullah el-Müstevfî'nin telif ettiği *Târîh-i Güzide*, yine aynı müellifin kaleme aldığı *Zafernâme*, Nizâmmeddîn-i Şâmî'nin aynı adlı eseri, Hâfız-ı Ebrû'nun yazdığı *Zübdetü't-tevârîh*, Fâsîh-i Hâfî'nin kaleme aldığı *Mücmel-i Faşîhî*, Şerefeddin Ali Yezdî'nin Timur dönemini anlatan *Zafernâme*, Abdürrezzâk

Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin *Mevâhib-i 'Altiyye* adlı eserinin ilk sayfası (İÜ Ktp., FY, nr. 464)



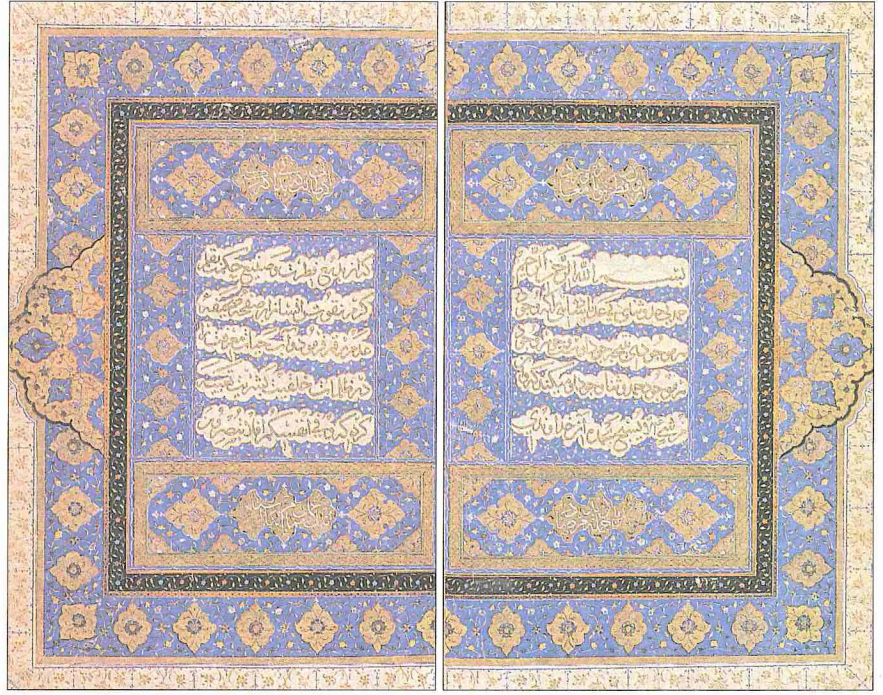


es-Semerkandî'nin *Maîla'-ı sa'deyn*, Muinüddîn-i İsfizârî'nin *Ravzâtü'l-cennât* ve Mîrhând'ın *Ravzâtü's-şafâ'* adlı eserleri bu dönemde yazılmış önemli tarih kitaplarıdır.

Muhammed Avfî'nin 1220'de yazdığı ve Farsça en eski tezkire sayılan *Lübâbü'l-elbâb*, Abdurrahman-ı Câmî'nin 1478'de kaleme aldığı *Nefehâtü'l-üns*, Devletşah'ın 1487'de yazdığı *Tezkiretü's-şu'arâ'* ve Hüseyin Baykara'nın kaleme aldığı söylenen *Mecâlisü'l-üşşâk* gibi tezkireler; Şems-i Kays'ın 1233'te yazdığı aruz ve kafiye hakkındaki *el-Mu'cem fi me'â-yiri eş'ârî'l-'Acem*, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin 1236'da telif ettiği *Ahlâk-ı Nâsîrî*, Devvânî'nin XV. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı *Ahlâk-ı Celâli*, Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin 1495'te yazdığı *Ahlâk-ı Muhsinî*, aynı müellifin *Kelîle ve Dimne* tarzında kaleme aldığı *Envâr-ı Süheyli* adlı ahlâk kitapları; Muhammed Avfî'nin yazdığı *Cevâmî'u'l-hikâyât* ve *levâmî'u'r-rivâyât*, Moğol istilâsı sırasında Anadolu'ya kaçan Necmeddîn-i Dâye'nin 1228'de kaleme alıp Alâeddin Keykubad'a takdim ettiği *Mirşâdü'l-'ibâd* adlı tasavvufî eseri Moğollar ve Timurular döneminde yazılmış önemli kitaplardır.

'*Avârîfû'l-ma'ârif*'in müellifi Şehâbeddin es-Sühreverdî, matematik, astronomi ve mantık dallarında *Tahrîr-i Öklîdis* (*Euclides*), *Tahrîr-i Mecîstî* (*Almageste*), *Şerh-i İşârât* adlarını taşıyan eserlerin sahibi Nasîrüddîn-i Tûsî, astronomi, coğrafya ve eşya ile ilgili '*Acâ'ibü'l-mahlûkât* ve '*ğarâ'ibü'l-mevcûdât*, coğrafya ile ilgili '*Âşârü'l-bilâd* adlı eserlerin yazarı Zekeriyâ el-Kazvînî, *Envârü't-tenzîl* ve *esrârü't-te'vîl*, *Ṭavâli'u'l-envâr*, *Minhâcü'l-vüşûl* gibi Arapça eserlerle *Nizâmü't-tevârîh* adlı Farsça eserin müellifi Kâdî Beyzâvî, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn'u* ile Şehâbeddin es-Sühreverdî el-Maktûl'ün *Hikmetü'l-işrâk*'ına yazdığı Arapça şerhler ve *Dürretü't-tâc* adlı Farsça eseriyle tanınan Kutbüddîn-i Şîrâzî, *el-Mevâkif*, *el-Fevâ'idü'l-ğiyâsiyye* ve *Şerhu Muhtaşari'l-Muntehâ* adlı eserlerin müellifi, kelâm âlimi Kâdî Aduddîdin el-İcî de Moğollar ve Timurular dönemlerinde yetişen ve daha çok Arapça eser veren müellifler arasında zikredilebilir.

**Safevîler Dönemi (1501-1736).** Bu dönemde, sarayların ve hükümdarların azametinin göstergesi sayılan kaside değerini yitirdi. Hükümdarlar, şairlerden sultanları öven kasideler yerine Ehl-i beyt'e ağıt yazmalarını istediler. Kasideleri itibar



Necmeddîn-i Dâye'nin *Mirşâdü'l-'ibâd* adlı eserinin ilk iki sayfası (İÜ Ktp., FY, nr. 456)

görmeyen şairler, Horasan ve Irak üsluplarını terkederek Hz. Ali ve on iki imamla ilgili kasideler ve özellikle Kerbelâ Vak'ası'nı konu alan mersiyeler kaleme aldılar. Gazel ise eğlence meclislerinin bir unsuru haline geldi. Aynı dönemde Şîlik devletin resmî mezhebi olduğu için edebiyat da daha çok Şîliği yayma yolunda bir gelişme gösterdi. O zamana kadar Arapça yazılmakta olan dinî eserler Farsça yazılmaya başladı. Moğollar ve Timurular döneminin ağır ve ağıdalı üslubu sürdürülürken bir yandan da şiire yeni bir özellik kazandıran, ince duygular ve hayallerle süslü sebk-i Hindî gelişti. Pek çok şair ve edibin yetişmesine, ayrıca birçok hükümdar ve şehzadenin şiir ve edebiyatla uğraşmasına rağmen bu devir yine de Fars edebiyatında bir gerileme dönemi sayılır. Bu dönemde gazel ve tasavvufî şiir terkedildi. Seci, kafiye, teşbih, cinas, istiare gibi edebî sanatlar anlaşılması çok güç bir tarzda kullanıldı. Bazı şairlerin İran'ı terkedip özellikle Hindistan'a gitmelerine ve şiirin halk tabakalarının uğraş alanı içine girmesi gibi olumsuz sayılabilecek gelişmelerle rağmen bu dönemde yine de değerli şair ve edipler yetişti. Devrin en önemli özelliklerinden biri, Fars edebiyatının İran dışında ve bilhassa Hindistan'

da revaç bulması, İran dışında da Farsça yazan birçok edip ve şairin yetişmesidir.

Sebk-i Hindî'nin bânisi sayılan Baba Figânî-i Şîrâzî, Hâtîfî, Hilâlî-i Çağatâyî ve Ehlî-i Şîrâzî'den sonra Ümîdî, Zamîrî-i İsfahânî, Vahşî-i Bâfkî, Kerbelâ Vak'ası hakkında söylediği mersiyelerle tanınan Muhteşem-i Kâşânî, Zülâlî-i Hânsârî, Câmî-i Abbâsî, ünlü hekim Şifâî-i İsfahânî, Şâpûr-i Tahrânî, Celâl-i Esîr, Rükneddin Mes'ûd-i Kâşî ve Sâib-i Tebrîzî Safevîler döneminin ünlü şairleridir.

Bâbürlü hânedanına mensup hükümdarlardan Bâbü, Ekber Şah, Nüreddin Cihangir ve Şah Cihan'ın sarayları Safevî yöneticilerinden yüz bulamayan şair, edip ve sanatkarların sığınağı oldu. Bâbürlüler'in sarayında resmî dil Farsça olduğu için hükümdarların teşvikiyle telif edilen tarih, tezkire, sözlük ve edebiyatla ilgili eserlerin yanı sıra birçok Hintçe kitap da Farsça'ya çevrildi. Resim ve sanatı himaye etmekten çok dinî ilimlere değer veren Evrengzîb'in *Ruqa'ât-ı Âlemgîr* adını taşıyan mektupları sade Farsça'nın güzel örneklerini teşkil eder. Geçici bir süre için gidip tekrar İran'a dönen veya Hindistan'a gidip bir daha dönmeyen şairler arasında Örfî-i Şîrâzî, Muhammed Rîzâ Habûşânî, Nazîrî-i Nîşâbürfî, Zuhûrî-i Tür-





Bidil'in *Muhtat-i A'zam* adlı eserinin ilk sayfası (İÜ Ktp., FY, nr. 1476/2)

şifzi, Melik-i Kummî, Âkâ Sâfi-i İsfahânî, Hayâtî-i Gilânî, Mürşid-i Bürücerdî, Cihan-gir'in melikü's-suarâsî Tâlib-i Âmulî, bir süre Âsîtan-ı Kudsî-i Rezevî'nin hazinedarlığını yapmış olan ve Hindistan'a gittikten sonra Şah Cihan'ın saray şairleri arasına giren Kudsî-i Meşhedî, Kelîm-i Kâşânî, yahudi asıllı Saîdâ-yi Sermed-i Kâşî ve Sâib-i Tebrîzî'nin adları zikredilebilir.

Hindistan'daki müslümanlar ve Hintliler'le Farsça eserler veren pek çok şair yetişmiştir. Emîr Hüseyin-i Dihlevî'den sonra Hindistan'da yetişen en ünlü şair divanı, hamsesi ve ahlâka dair Arapça *Mevâridü'l-kelim* adlı eseri ve noktasız harflerle kaleme aldığı *Sevâtî'u'l-ilhâm* adlı bir tefsiri olan, Ekber Şah'ın melikü's-suarâsî Feyzî-i Hindî, Evrengzîb'e intisap eden, *Nağme-i Çehâr Çemen* adlı eserin sahibi Brahman mahlaslı Çondarbân-ı Lâhûrî, Ganî-i Keşmîrî, *'Azîz ü Şâhid* adlı mesnevisiyle tanınan Ganîmet-i Goncâhî, Nasr Ali ve Bâbürlüer döneminin son ünlü şairi, sebki Hindî'nin önde gelen temsilcisi olan ve kaside, gazel, mesnevilerinden başka *Ruqa'ât*, *Nikât* ve *Çehâr Unsur* adlı mensur eserleri de bulunan Bîdil-i Azîmâbâdî bu grubu oluşturur.

Safevîler devrinde gelişimini tamamlayan sebki Hindî'nin belli başlı özellikleri yeni mazmun arayışlarına gidilmesi, daha önceki dönemlerde rastlanmayan hayali tasvirlerin kullanılması, alışılmamış ve anlaşılması güç teşbih ve istiarelere başvurulması, halkın günlük konuşmasında kullandığı kelimelerin şiire girmesi, deyimlere fazla yer verilmesi, az kullanılan bahir ve vezinlere itibar edilmemesi, şahsî dertlerin dile getirilmesi ve aşk ıstırapının anlatımında ifrata kaçılması, halkın zevklerine uygun eserlerin ve mazmunların meydana getirilmesi, eskiden medrese çıkışlıların tekelinde olan şiirin halka inmesi ve gerçekçiliğe yönelmesi şeklinde özetlenebilir.

Hândmîr'in *Habîbû's-siyerî*, İbn Bez-zâz'ın *Şafvetü's-safâ'sı*, Hasan-ı Rûmlû'nun XVI. yüzyılın sonlarına doğru yazdığı *Ahşenü't-tevârîhî*, İskender Bey Münşî'nin 1629'da kaleme aldığı *Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı 'Abbâsî'si* Safevîler döneminde yazılmış tarih kitaplarıdır.

Şah İsmâil'in oğlu Sâm Mirza'nın *Tuħfe-i Sâmî'si*, Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâ'si*, Takî-i Kâşî'nin *Hulâsatü'l-eş'âr ve zübdetü'l-efkâr*ı, Kadî Nûrullah et-Tüsterî'nin *Mecâlisü'l-mü'minîn*'i, Emîn-i Ahmed-i Râzî'nin *Heft İklîm*'i, Ali b. Mahmûd el-Hüseynî'nin *Bezm-ârâ'sı*, Molla Abdünnebî Fahrüzzamân-ı Kazvî'nin *Tezkire-i Meyhâne'si*, Vâlih-i Dağıştânî'nin *Riyâzü's-suarâ'sı* ve Âzâd-ı Bilgrâmî'nin *Hzâne-i 'Âmire'si* bu dönemde yazılmış tezkire türü eserlerdir.

Cemâleddin Hüseyin-i İncü'nun *Ferheng-i Cihângîrî'si*, Sürûrî-i Kâşânî'nin *Ferheng-i Sürûrî'si*, Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî'nin *Burhân-ı Kâfî*'yi ve Abdurreşîd b. Abdülgafûr et-Tattavî'nin *Ferheng-i Reşîdî'si* bu dönemde yazılan sözlüklerdir.

Safevîler'in son zamanlarında Nâdir Şah İran hükümdarı olmuş, ancak padişahlığı uzun sürmemiş ve yönetim Zend hânedanından Kerîm Han Zend'in eline geçmiştir. Ülkede güven ortamının neredeyse tamamen ortadan kalktığı bu iki hükümdar döneminde Vâlih-i Dağıştânî, daha sonra "bâzgeşt-i edebî" (edebiyatta eskiye dönüş) adıyla anılacak olan akımın öncüsü Mîr Seyyid Ali Müştâk-ı İsfahânî, Hazîn-i Lâhîcî, Âşık, Âkâ Muhammed Takî-i Sehbâ, Lutf Ali Beg Âzer, Hâtîf-i İsfahânî, Sabâ-yi Kâşânî gibi şair ve edipler kartuluşu eski şair ve ediplerin üslûbuna dönmede bulmuşlardır. Mehdi Han b. Muhammed Nâsır-ı Esterâbâdî'nin *Cihângüşây-ı Nâdirî* ve *Dürre-yi Nâdirî*

re'si, Ebû'l-Hasan Muhammed Emîn-i Gülüstâne-i İsfahânî'nin *Mücmelü't-tevârîhî* ve Ali Rızâ b. Abdülkerîm-i Şîrâzî'nin *Târîh-i Zendîye'si*, Lutf Ali Beg Âzer'in *Âteşkede'si*, Vâlih-i Dağıştânî'nin *Riyâzü's-suarâ*' adlı eseri, Hazîn-i Lâhîcî'nin *Tezkire-i Hazîn*'i Nâdir Şah ve Kerîm Hân-ı Zend dönemlerinde kaleme alınmıştır.

Kaçarlar Dönemi (1786-1925). Şair ve edipler, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren yeniden Horasan ve Irak üslûplarına döndüler ve bu üslûpların önde gelen temsilcilerinden Firdevsî, Unsûrî, Ferruhî, Minûçîhrî, Evhadüddîn-i Enverî ve Hâkânî-i Şîrvânî tarzında eserler vermeye başladılar. Bu üslûp Kaçar döneminin sonuna kadar sürdürüldü. Seyyid Muhammed Sihâb, Seyyid Hüseyin Micmer-i İsfahânî, Sabâ-i Kâşânî, Andelîb-i Kâşânî, Mahmûd Hân-ı Kâşânî, Neşât el-İsfahânî, Mirza Ebû'l-Kâsım Kâimmakâm-ı Ferâhânî, Visâl-i Şîrâzî ve altı oğlu Mirza Mahmûd, Mirza Muhammed, Mirza İsmâil, Mirza Ebû'l-Kâsım, Mirza Ahmed, Mirza Abdülvehhâb, Kâânî-i Şîrâzî, Fûrûgi-i Bistâmî, Yağmâ-i Cendekî, Mirza Muhammed Ali Sürûş-ı İsfahânî, Rızâ Kuli Han Hidâyet, Siphir-i Kâşânî, Ebû Nasr-ı Şeybânî, Safî Ali Şah, Safâ-yi İsfahânî, Hâc Mirza Habîb-i Horâsânî, Edîbü'l-Memâlik Ferâhânî, Abdülcevâd Edîb-i Nişâbüürî, Edîb-i Pişâverî, İrec Mirza, Ziyâ-i Leşker, Takî-i Dâniş, Melikü's-suarâ Bahâr ve Vahîd-i Destgirdî bu devirde yetişen şairlerdir. Kaçar hânedanı içinde şiir ve edebiyatla uğraşan hükümdarlar da yetişmiştir. Feth Ali Şah'ın oğlu Ali Kuli Han hikmet ve riyâzîye ile uğraşıyor, şiirlerinde Fahrî mahlasını kullanıyordu. Ni'metullâhiyye tarikatına mensup olan diğer oğlu Muhammed Rızâ Mirza ise Efser mahlasıyla şiirler söylüyordu. Üçüncü oğlu İrec Mirza'nın mahlası İnsâf idi. Abbas Mirza'nın oğlu Ferhad Mirza şer'î ve edebî, Devletşah'ın oğlu Tahmasb Mirza ise şer'î ilimlerle ilgileniyordu. Devletşah'ın torunu Bedülmülk Mirza, Molla Sadra'nın bazı eserlerini Farsça'ya tercüme etmiştir.

Kaçarlar döneminde din, tasavvuf ve felsefeyle ilgili Farsça ve Arapça kitaplar da yazılmıştır. Ma'sûm Ali Şah'ın *Tarâ'îku'l-hakâ'ik*'i, Rızâ Kuli Han Hidâyet'in *Riyâzü'l-ârifîn* ve *Mecma'u'l-fuşahâ*' adlı eserleri, Muhammed Sâdik b. Mehdi'nin *Nücûmü's-semâ*' adlı kitabı, Seyyid Muhammed Sihâb'ın *Reşehât-ı Sihâb*'i ile bir grup âlim tarafından kaleme alınan *Nâme-yi Dânişverân* bu devirde



yazılan tezkirelerdir. Muhammed Gıyâseddin *Gıyâşü'l-luğât*, Rızâ Kulî Han Hîdâyet *Ferheng-i Encümen-ârâ* adlı söz-lüklerini bu dönemde hazırlamışlardır.

#### BİBLİYOGRAFYA :

I. Pizzi, *Storia della Poesia persiane*, Torino 1894; Browne, *LHP*, I-V; R. Levy, *Persian Literature: An Introduction*, London 1913; Şibli Nu'mânî, *Şi'rü'l-Acem* (trc. M. Takî Fahr-i Dâi-yi Gîlânî), Tahran 1316-27/1937-48; Rızâzâde Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân*, Tahran 1313-24; Bediüzzaman Fûrûzanfer, *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân*, Tahran 1317; a.mlf., *Sûhân u Sûhanverân*, Tahran 1350 hş.; a.mlf., *Mebâhişt ez Târîh-i Edebiyyât-ı İrân* (nşr. İnâyetullah Mecîdî), Tahran 1354 hş.; A. J. Arberry, *Classical Persian Literature*, London 1958; Zeynelâbidîn-i Mu'temen, *Tahavvül-i Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1337-42/1958-69, I-II; a.mlf., *Şi'r ve Edeb-i Fârsî*, Tahran 1346/1967; Abdürresûl Hayyâmpûr, *Ferheng-i Sûhanverân*, Tebriz 1340/1961; Celâleddin Hümâî, *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân*, Tahran 1342/1963, I-II; F. Machalski, *Persian Court Poetry of the Kacar Epoch Folia Orientalia*, Krakov 1964, VI, 1-40; Neffîsî, *Târîh-i Nazm u Neşr*, I-II; Pervîz Nâtil Hânlerî, *Zebânşinâsi ve Zebân-ı Fârsî*, Tahran 1343; a.mlf., *Târîh-i Zebân-ı Fârsî*, Tahran 1354 hş./1975, I; Kerîm-i Kişâverz, *Hezâr Sâl Neşr-i Fârsî*, Tahran 1345-46/1966-67, I-V; Abbas İkbâl-i Aştîyânî, *Târîh-i Mufaşşal-ı İrân ez Şadr-ı İslâm tâ İnkırâz-ı Kacârîyye* (nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî), Tahran 1346 hş./1967; Rypka, *HIL*; a.mlf., *Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge 1968; a.mlf., *Edebiyyât-ı İrân der Zamân-ı Selçûkiyân ve Moğolân* (trc. Ya'küb-i Ajend), Tahran 1364/1986; Zehrâ-yi Hânlerî (Kiyâ), *Ferheng-i Edebiyyât-ı Fârsî-yi Derî*, Tahran 1348/1969; Abbas Mihrîn-i Şüsterî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Fârsî-yi İrân: 'Aşr-ı Hâhâmenîşî*, Tahran 1348 hş.; a.mlf., *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân: 'Aşr-ı Sâsânîyyân*, Tahran 1349 hş.; Bahâr, *Sebkşinâsi*, Tahran 1349/1970, I-III; Yahyâ Âryânpûr, *Ez Şabâ tâ Nimâ*, Tahran 2535, I-II; a.mlf., *Ez Nimâ tâ Rûzgâr-ı Mâ*, Tahran 1374; Bânû Nusret Tecrübekâr, *Sebk-i Şi'r der 'Aşr-ı Kacârîyye*, Tahran 1350 hş.; a.mlf., *İrân Edebiyatında Şiir-Kaçarlar Dönemi* (trc. Mehmet Kanar), İstanbul 1995; Abdülhüseyn Zer-rînkûb, *Şi'r-i bi-Dürûğ Şi'r-i bi-Nikâb*, Tahran 2536/1977; a.mlf., *Seyrî der Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1363 hş.; a.mlf., *Rûzgârân-ı İrân*, Tahran 1374 hş./1995; Ethé, *Târîh-i Edebiyyât*; Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, Tahran 1351-



Modern  
İrân  
edebiyatında  
yazı dilini  
konuşma  
diline  
yaklaştırma  
çalışmalarıyla  
tanınan  
Mirza  
Melkum Han

70, I-V; a.mlf., *Muhtaşari der Târîh-i Tahavvül-i Nazm u Neşr-i Fârsî*, Tahran 1353/1974; a.mlf., *Genc-i Sûhân*, Tahran 1339 hş., I-III; a.mlf., *Gencine-i Sûhân*, Tahran 1348/1969, I-V; Muhammed İstî'lâmî, *Berestî-yi Edebiyyât-ı İmrûz-ı İrân*, Tahran 2535/1976; a.mlf., *Şinâht-i Edebiyyât-ı İmrûz*, Tahran 1349 hş.; Muhammed Resûl-i Deryâgeşt, *Sâ'ib ve Sebk-i Hindî*, Tahran 2535/1976; Nihat Alptürk, *Çağdaş İrân Nazmı* (doçentlik tezi, 1978), Atatürk Üniversitesi; Mehmet Kanar, *Çağdaş İrân Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi* (doktora tezi, 1979), İÜ Ed. Fak. Arap-Fars Filolojisi; Hüseyin Feriştver, *Der Bâre-i Edebiyyât u Naqd-i Edebî*, Tahran 1363, I-II; Gulâm Hüseyin Yûsufî, *Çeşme-i Rûşen*, Tahran 1363/1984; Ömer Okumuş, "Hint Üslubu (Sebk-i Hindî)", *EFAD*, sy. 17 (1989), s. 107-117.



A. NACI TOKMAK

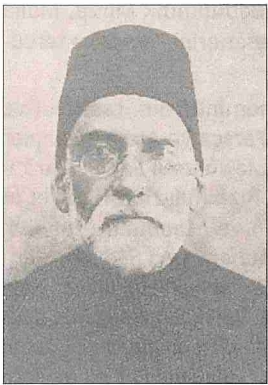
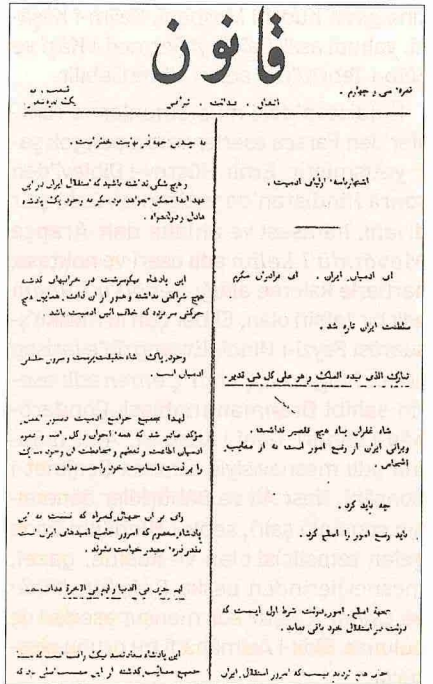
c) Modern İrân Edebiyatı. Türkistan, Irak ve Hint üslûplarının tesirinde birçok merhaleyi aşan klasik İrân edebiyatı, Kaçarlar döneminde ortaya çıkan "bâzgeşt-i edebî" (edebiyatta eskiye dönüş) akımını geride bırakarak XX. yüzyıla girdi. Bu süreçte Batı'da ilim ve teknoloji alanında büyük değişiklikler meydana geldi. Feth Ali Şah, zamanında ordunun modernize edilmesi, posta, telefon ve telgraf teşkilâtının, darphânenin ve Tebriz'de matbaanın tesisi ile modernleşme faaliyetlerinin öncüsü oldu. 1906 yılında Muzafferüddin Şah tarafından Meşrutiyet'in kabul edilmesinin ardından yenilikler birbiri takip etti.

Mirza Takî Han ve Mirza Ebû'l-Kâsım-ı Kâimmakâm gibi ıslahatçı devlet adamlarının gayretleri sonucunda 1852'de Tahran Dârülfünunu'nun ve modern eğitim vermeyi hedefleyen ilk ve orta dereceli okulların açılışı, resmî ve yarı resmî gazete ve dergilerin yayımlanmaya başlaması, ders kitaplarının yazılması ve çeviri çalışmaları yeni atılımların yapılabilmesi için gerekli alt yapıyı oluşturdu. Yazarlar telif ve çeviri çalışmaları yoluyla yenilik hareketini hızlandırdılar. Halkın anlayacağı dilde sosyal eleştiriler yapılırken dil

gösterişten uzak açık bir şekle dönüştü. Konuşma dilinde geçen kelimeler yazı dilinde de kullanılmaya başlandı. İrân ve Kafkasya'da çıkan *Âzerbâyçân*, *Tebrîz*, *İttihâd*, *Ferheng*, *Nidâ-yi Vâtan* gibi gazetelerin yanı sıra İstanbul, Londra, Kahire, Kalküta, Berlin ve Paris'te Farsça olarak yayımlanan *Ahter*, *Kânûn*, *Hab-lü'l-metîn*, *Şûr-i İsrâfil*, *'Urvetü'l-vüşkâ* ve *Kâve* gibi gazete ve dergiler dilde sadeleşmeye gidilmesinde büyük rol oynadı. Tâlibof, Zeynelâbidîn-i Merâğî, Mirza Melkum Han, Cemâleddîn-i Efgânî, Şeyh Ahmed-i Rûhî ve Âgâ Hân-ı Kirmânî yazı dilini konuşma diline yaklaştırmaya çalıştılar.

Roman. Tercüme faaliyetleri, dilde sadeleşmenin yanı sıra o zamana kadar İrân edebiyatında görülmeyen bazı edebî türlerin de yerleşmesine yol açtı. Daha çok Fransız edebiyatından yapılan tercüme İran edebiyatında tarihî roman ve tiyatro türlerinin doğmasında öncülük etti. Roman tekniği yönünden oldukça zayıf olan romancıların en önemli kaynağını *Şâhnâme* oluşturdu. İrânî ilk tarihî roman yazarı Hüsrevî-i Kirmanshâhî, *Şems ü Tuğrâ* adlı romanında (I-III, 1909-1910) Salgurlu atabeglerinden Âbiş Hatun dönemini işledi. Şeyh Mûsâ, *'İşk u Salta-*

*Kânûn* gazetesinin Londra'da yayımlanan tarihsiz 34. sayısının ilk sayfası



Modern  
İrân  
edebiyatında  
dilde  
sadeleşmenin  
öncülerinden  
Abdürrahim  
Tâlibof